

Богдан Петрович Карнаух,

асистент кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук

БЕЗПІДСТАВНЕ ЗБАГАЧЕННЯ У ПРАВІ ДАВНЬОГО РИМУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У Дигестах читаємо: «за самою природою речей справедливо, щоб ніхто не збагачувався на шкоду іншому» (Dig. 12.6.14; 50.17.206). Проте ця сентенція Помпонія є занадто загальною. Насправді, в житті часто й густо одна особа примножує свій добробут за рахунок майна іншої – і такі випадки санкціонуються правом і справедливістю. Приміром, хтось отримує чужу річ у власність безкоштовно – як дарунок, або безоплатно дістає чужу річ у позичку, або здобуває право користування чужою річчю (сервітут) тощо. В усіх зазначених випадках майно однієї особи збільшується за рахунок зменшення майна іншої. Однак усі ці випадки не викликають почуття несправедливості, оскільки майно переходить до набувача не просто так, а за наявності відповідної правової підстави (як-то: договір дарування, договір позички, заповіт, судове рішення тощо).

Таким чином, несправедливим є не саме по собі збагачення однієї особи за рахунок іншої, а таке збагачення однієї особи за рахунок іншої, яке відбувається без належної до того правової підстави. Тож, більш точним є вислів Марціана, котрий писав, що «згідно з правом народів можна вимагати річ судом від того, хто володіє нею *не на законній підставі* (*qui non ex iusta causa possident*)» (Dig. 25.2.25).

Безпідставне збагачення, отже, суперечить справедливості. Якщо ж воно уже відбулося, то із цього факту виникає особливе зобов'язання, змістом якого є обов'язок того, хто збагатився, повернути усе, що він безпідставно набув, тому, кому це по праву належить. Це зобов'язання отримало назву «зобов'язання із безпідставного збагачення» (інколи це зобов'язання називають також кондикційним). У римському праві його було віднесено до класу зобов'язань, що виникали ніби із контрактів (*quasi ex contractu*). За своїм змістом це зобов'язання нагадує зобов'язання із реального контракту, – договору позики, адже той, хто збагатився без підстави, так само, як і позичальник, зобов'язаний повернути одержане з усіма плодами й доходами, і так само, як і в реальному договорі позики, зобов'язання виникає тут із факту переходу майна від однієї особи до іншої. Хоча, ясна річ, ключова відмінність мається в тому, що в позикових відносинах майно передається позичальникові на підставі домовленості, тоді як в основі квазі-контрактного зобов'язання лежить факт переходу майна без належної до того підстави. Ось як пояснено подібність між безпідставним збагаченням і позикою в Інституціях Юстиніана: «Особа, яка одержала не належний їй борг, очевидно, є зобов'язаною ніби із контракту (*quasi ex contractu*). Уважати такого боржника зобов'язаним із контракту було б у край помилково; суворо дотримуючись логіки, ми можемо сказати, що борг в цьому випадку виник радше із бажання припинити зобов'язання, аніж породити його. Кожен платник розглядається як особа, яка прагне розірвати угоду, а не укласти її. Проте особа, яка прийняла платіж, зобов'язується так, наче із позики, і тому несе відповідальність за кондикційним позовом» (Inst. 3.27.6).

Отже, для того, аби виникло зазначене квазіконтрактне зобов'язання, необхідні дві умови: (а) збагачення та (б) відсутність правової підстави для такого збагачення.

Збагачення. Збагачення означає, що майно однієї особи примножується внаслідок применшення майна іншої. При цьому збагачення може виявлятися або у збільшенні активів (коли особа, наприклад, безпідставно набуває якусь річ у власність), або у зменшенні пасивів (коли особа безпідставно звільняється від боргу). Іншими словами, збагаченням є збільшення майна або не-зменшення майна у випадках, коли зменшення повинно було б мати місце. Окремо слід сказати про обтяження: так, якщо із права, яке належить особі, безпідставно знімаються різного роду обтяження, то це також має розцінюватися як збагачення. У першоджерелах можна знайти такі приклади збагачення: а) особа набуває право власності на чужу річ; б) особа одержує володіння чужою річчю; в) особа набуває речове право на чужу річ; г) особа набуває зобов'язальне право вимоги; д) право власності, яке належить особі, звільняється від сервітуту; е) особа звільняється від боргу; є) особа заощаджує кошти безоплатно користуючись чужим майном (наприклад, проживаючи в чужому будинку); ж) особа заощаджує кошти безоплатно приймаючи на свою користь послуги чи роботи тощо.

Безпідставність. З одного боку, можна сказати, що «безпідставність» – це категорія заперечна: вона вживається, щоб позначити *відсутність* правової підстави збагачення. З такої точки зору, і визначення безпідставності повинно було б бути заперечним. Так, існує широкий «каталог» різноманітних правових підстав примноження майна (договір, заповіт, легат, набувальна давність і т. д.). За таких умов безпідставність означає не що інше, як те, що в конкретному випадку збагачення особи не опирається на жодну із наявних у «каталозі» підстав. Іншими словами, безпідставність – це відсутність правової підстави і крапка.

Однак давньоримська юридична наука із властивою їй казуїстичністю пішла іншим шляхом і поняття безпідставності було визначено через прямий перелік: римські правники перелічили ті конкретні випадки, у яких збагачення слід було вважати безпідставним. Цих випадків було чотири (відповідно до чого, було й чотири кондикційних позови):

(1) збагачення через помилкову сплату неіснуючого боргу (*condictio indebiti*) (Dig. 12.6; C.J. 4.5.);

(2) збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*, або *condictio ob causam datorum*) (Dig. 12.4; C.J. 4.6.);

(3) збагачення через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*) (Dig. 12.5; C.J. 4.7.);

(4) збагачення через незаконну підставу (*condictio ob iniustam causam*) (Dig. 12.5; C.J. 4.9.).

Разом з тим, практика показала, що далеко не всі випадки безпідставного збагачення можуть бути віднесені до однієї із чотирьох названих категорій. Зважаючи на це, за залишковим принципом було сформульовано ще одну – п'яту – категорію, яка отримала назву «збагачення без підстави» (*sine causa*) (Dig. 12.7; C.J. 4.9.). При цьому, звісно, малося на увазі «усі інші» випадки збагачення без підстави, оскільки перші чотири категорії так само становлять собою приклади збагачення «без підстави». Тож, слід підкрелити, що вислів збагачення «без підстави» (*sine causa*) мав два значення: з одного боку його використовували як родову категорію, що охоплювала собою абсолютно всі види безпідставного збагачення; з іншого боку, цей вислів міг використовуватися на позначення видового поняття, тобто тих випадків безпідставного збагачення, які не охоплювалися чотирма спеціальними категоріями.

У першоджерелах наведено такі приклади збагачення *sine causa* у вузькому розумінні. Жінка із наміром взяти шлюб зі своїм дядьком передає майно як придане (Dig. 12.7.5). За загальним правилом, коли особа передає придане до укладення шлюбу, а шлюб у подальшому не укладається, то передане підлягає поверненню на підставі правил про збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*). Однак у даному випадку ситуація дещо інша, адже шлюби між племінницею та дядьком у Римі були заборонені, а, отже, уже в момент передання майна особа достеменно усвідомлювала, що кауза цього передання не здійсниться. Інші приклади: після припинення зобов'язання у кредитора залишалась боргова розписка (CJ. 4.9.2); після належного виконання зобов'язання у кредитора залишився завдаток (Dig. 19.1.11.6); особа отримала від іншої компенсацію за втрату її речі, а після того річ була знайдена власником (Dig. 12.7.2) та ін.

Обсяг зобов'язання. Особа, яка збагатилася без підстави, була зобов'язана повернути не тільки безпосередньо те майно, яке отримала, але також і всі плоди та доходи, одержані від цього майна (за вирахуванням витрат на утримання зазначеного майна) (Dig. 12.6.15; 12.6.65.5; 12.4.7.1). Павло у 17-й книзі Коментарів до Плавція писав: «тому, хто вимагає назад неналежно надане, мають бути повернуті і плоди, і дитина, народжена рабинею, але за вирахуванням здійснених (відповідачем) витрат» (Dig. 12.6.65.5). Окрім того, особа, яка збагатилася, повинна була відшкодувати збитки, пов'язані з погіршенням або зменшенням майна, якщо таке сталося внаслідок її вини. Однак ризик випадкового (тобто безвинного) знищення чи пошкодження майна ніс його власник (Dig. 12.6.32pr).

Одержано 19.04.2017

УДК 347.12-053

Вікторія Олександрівна Кожевнікова,

доцент кафедри галузевих правових наук
Київського університету права НАН України,
кандидат юридичних наук

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА УКЛАДЕННЯ ОДНОСТАТЕВОГО ШЛЮБУ: КОМПАРАТИВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Обмеження права на укладення суб'єктами сімейних відносин одностатевого шлюбу, займає сьогодні особливо актуальне місце в правовій доктрині України. Так, положення ст. 21 СК України визначають шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Звідси слідує, що суб'єктами шлюбно-сімейних відносин є лише чоловік та жінка, тобто особи протилежної статі. Сталою у суспільстві та законодавстві залишається заборона визнання одностатевих шлюбів в Україні, бо це суперечить християнським, моральним засадам суспільства, релігійним канонам, які також здійснюють свій вплив на регулювання сімейних правовідносин. Римська католицька церква, Українські православні церкви, Українська греко-католицька церква, Руська православна церква виступили проти одностатевих шлюбів [1, с. 92]. Реєстрація одностатевих шлюбів у посольствах, консульських установах України, які розташовані на території іноземної держави підпадає під законодавчу заборону також.